



АРХІВИ
КОНСУЛЬСЬКИХ
УСТАНОВ
ІНОЗЕМНИХ
ДЕРЖАВ
ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРИЇ
XIX - ПОЧАТКУ
XX СТОЛІТЬ

Series «Publications of the Department
of World Modern History of UCU»

Number 1

ARCHIVES OF FOREIGN CONSULAR OFFICES
AS A SOURCE FOR THE STUDY
OF UKRAINIAN HISTORY DURING
THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES

Collective work
edited by Vadym Adadurov



UKRAINIAN CATHOLIC UNIVERSITY
PUBLISHING HOUSE
LVIV 2017

Серія «Видання Кафедри світової історії
нового і новітнього часу УКУ»

Число 1

АРХІВИ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ
ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЇ
XIX - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Колективна монографія
за ред. Вадима Ададурова



ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ 2017

УДК [930.253:341.8(4)]:94(477)»18/19»

ББК 63.2:63.3(4Укр)5

А 875

Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку ХХ століть / Колективна монографія за ред. Вадима Агадурова. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 152 с. – (Серія «Видання Кафедри світової історії нового і новітнього часу УКУ», ч. 1).

ISBN 978-966-2778-94-6

У виданні аналізуються укладені в різні проміжки «довгого» ХІХ століття звіти консульських установ Франції, Іспанії, Австрії та Великобританії у портах Північного Причорномор'я, насамперед в Одесі. Систематично здійснювані іноземними консулами описи контексту їхнього перебування розглядаються як цінне джерело до вивчення історії економічного, демографічного, кліматичного, інфраструктурного, соціального, політичного розвитку південних і центральних регіонів сучасної України в «часі довгого тривання».

The study analyzes reports prepared at different points of the “long” 19th century by French, Spanish, Austrian and British consular offices in the ports on the northern Black Sea coast, primarily in Odesa. The foreign diplomats' accounts about the local context are treated as a valuable source for economic, demographic, climatic, infrastructural, social and political history of today's Southern and Central Ukraine from the perspective of “longue durée”.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова О. Б. Дъюмін;

д-р іст. наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України О. О. Кураєв.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Гуманітарного факультету
Українського католицького університету (протокол № 4 від 27.06.2017).

ISBN 978-966-2778-94-6

© Агадуров В., Чума Б., Жалоба І.,
Сирота Р., тексти, 2017
© Видавництво УКУ, макет, 2017

ЗМІСТ

Вступ

Віддзеркалення української історії
XIX–XX століття у дипломатичних архівах
іноземних держав (Вадим Агадуров)..... 7

Introduction

Ukrainian History of the 19th-20th Centuries
in Foreign Diplomatic Archives (Vadym Adadurov)..... 13

Розділ перший

Архів французького генерального консульства
в Одесі як джерело до реконструкції історії Північного
Причорномор'я та внутрішніх регіонів України
1803–1812 років (Вадим Агадуров) 19

Розділ другий

Кореспонденція іспанського консульства в Одесі першої
половини XIX століття в Національному історичному архіві
Іспанії (Богдан Чума) 41

Розділ третій

- Матеріали австрійських консульських установ у Північному Причорномор'ї як джерело до історії економічного розвитку регіону 50–70-х років XIX століття (*Igor Жалоба*) 81

Розділ четвертий

- «Голова Медузи»:
Британське генеральне консульство в Одесі
та його звіти на початку ХХ століття (*Роман Сирота*) 115
- Післямова (*Вадим Ададуров*) 148
- Afterword (*Vadym Adadurov*) 150

ВСТУП

**ВІДЗЕРКАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ
XIX-XX СТОЛІТЬ У ДИПЛОМАТИЧНИХ АРХІВАХ
ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ**

Найдавнішими формами діалогу між представниками різних соціальних культур були торговельні, місіонерські та дипломатичні відносини. Вони неухильно охоплювали простори, де спостерігалася нова динаміка соціальних та економічних процесів і створювалися стабільні політичні умови. Починаючи зі зламу XVIII–XIX ст., яскравий приклад зачленення до понародрегіонального діалогу культур демонструвала територія, яка сьогодні належить Україні, а тоді перебувала під рукою російських самодержців. Йдеться не лише про Північне Причорномор'я, завойоване Росією у війнах з Османською імперією та Кримським ханством, але й історичні провінції Поділля, Волинь та «Польська Україна», приєднані внаслідок поділів Речі Посполитої. Ці простори почали швидко інтегруватись у європейський економічний обмін завдяки нарощуванню

Розділ другий

in Odessa in the first half of the 19th century. The majority of them are the official reports sent by consuls Luis del Castillo and Francisco Baquer y Ribas to the government, as well as the copies of their correspondence with other recipients and the occasional answers from Madrid.

Despite the formal nature of consular correspondence, it was directly influenced by subjective factors such as social background and education of the consuls, their personal interests, and the impact of the events they experienced or anticipated. The content of the correspondence includes the answers to the questions from Madrid, which were related to the political history of the Russian Empire, namely its foreign policy, commercial relations and the presence of the Spanish in the Northern Black Sea region. At the same time, the analysis of the letters allows us to reveal a number of secondary subjects which complement the official data. This is the important information related to the biographies of the first Spanish consuls in Odesa, the history of the diplomatic service in Spain, the regional history of the Southern Ukraine and the urban history (particularly that of Odesa), the history of epidemics and climate, as well as the primary data for the study of Spanish perception of the nations and the territory of the Northern Black Sea region.

The correspondence in question also actualizes many problems whose solution is possible with additional archival resources located in Spain, Russia and Ukraine. They would greatly complement the already known materials. However, the scholarly research of the correspondence of the Spanish Consulate, together with similar materials of diplomatic missions from other countries, will bring studies in the national history to a new level and open new horizons in regional Black Sea studies, as well as the studies of wider Mediterranean realm.

Bohdan Chuma

РОЗДІЛ ТРЕТЬЙ

МАТЕРІАЛИ АВСТРІЙСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОРІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ 50-70-Х РОКІВ XIX СТОЛІТтя

ВСТУП

Бурхливі соціальні процеси, які відбувалися в басейні Чорного моря протягом останньої чверті XVIII – початку ХХ ст., до сьогодні не втрачають притягальної сили для істориків. З новітніх публікацій хотілось би згадати дві монографії американського дослідника Чарлза Кінга, присвячені історії Чорного моря¹ та Одесі².

¹ Ch. King. *The Black Sea: A History*. Oxford: Oxford University Press 2004; Ч. Кінг. *Історія Чорного моря* / перекл. з англ. М. Климчука, 2-ге вид. Київ: «Ніка-Центр» 2016.

² Ch. King. *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*. New York – London: W.W. Norton & Company 2012; Ч. Кінг. *Одесса: Величие и смерть города грез* / перекл. з англ. О. Кириченко. Москва: Изд-во О. Морозовой 2013.

Істотну увагу вивченю даного регіону приділяють й українські історики. Однак лише останнім часом почалося вивчення історії консульських установ іноземних держав у Північному Причорномор'ї (утім, спочатку без прямого звернення до їхніх архівів). Насамперед згадаймо доробок Людмили Вовчук, яка 2014 р. захистила кандидатську дисертацію, присвячену діяльності консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст.³, їй опублікувала низку статей⁴. У контексті взаємодії

³ Л. А. Вовчук. Діяльність консулів іноземних держав у чорноморсько-азовських портах Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького 2014.

⁴ О. Тригуб, Л. Вовчук. Основні напрямки діяльності іноземних консульств на Півдні України у другій половині XIX – початку ХХ ст. (на прикладі Миколаєва) // Емінак: Науковий щоквартальник 2 (Миколаїв 2007) 90-97; Л. Вовчук. Практика консульських установ у південному регіоні України (друга половина XIX – поч. ХХ ст.) // Краєзнавство 3-4 (Київ 2009) 234-241; її ж. Джерела до історії консульських установ іноземних держав на Півдні України (кін. XVIII – поч. ХХ ст.) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць, вип. 9. Миколаїв 2012, с. 101-106; її ж. Консули Одеси в економічному житті Південної України (XIX – початок ХХ ст.) // Краєзнавство 2 (Київ 2012) 121-126; її ж. Тосканський генеральний консул Ф. Родоканакі у суспільно-економічному житті Одеси // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуса. Одеса 2013, с. 52–57; її ж. Просопографічний портрет іноземних консулів Чорноморсько-Азовського регіону Російської імперії (кінець XVIII – початок ХХ ст.) // Наукові праці. Історія: Науково-методичний журнал, вип. 241 (229). Миколаїв 2014, с. 46-53; її ж. Австрійські консули на Херсонщині

консульських установ із торгово-промисловими палатами як представницькими органами австрійських ділових кіл торкався цього питання й автор цієї розвідки⁵.

Важливий внесок до залучення консульських звітів як історичного джерела було зроблено в рамках міждисциплінарного й міжуніверситетського проекту «Чорне море і його портові міста, 1774–1914. Розвиток, конвергенція та зв'язки зі світовою економікою», реалізованого в 2012–2015 рр. як частина програми «Thales»⁶. Зокрема, бердянські дослідники Вікторія Константінова й Ігор Лиман, оцінюючи значення британських консульських рапортів, писали:

Тепер є можливість знайти відповіді на сотні питань з історії Бердянська, на одні з яких досі не було відповідей, а решта навіть не ставилась, оскільки тільки завдяки нещодавно отриманим англомовним джерелам нам вдалося вивчити раніше невідомі аспекти бердянської минувшини⁷.

(1785–1804 pp.) // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (16–17 вересня 2016 р.) / упоряд. М. В. Гончар. Каховка – Херсон 2016, с. 31–33; її ж. Американські консули на Півдні України (1829–1919 рр.) // Американська історія та політика 1 (Київ 2016) 19-27.

⁵ І. В. Жалоба. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини XIX ст. (за матеріалами засідань Буковинської торгово-промислової палати) // Науковий вісник Дипломатичної академії України, вип. 15. Київ 2009, с. 392-402.

⁶ Докладніше див. на сайті: *The Black Sea Research Project Web* (<https://blacksea.gr/>).

⁷ І. Лиман, В. Константінова. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф // *Scriptorium nostrum* 3 (Херсон 2015) 73.

Вони ж 2016 р. опублікували й першу монографію, написану на джерельній основі, почертнутій з британських консульських звітів⁸.

В австрійській історіографії у контексті нашого дослідження насамперед слід відзначити дисертацію Карла Крабічки⁹. На основі віденських архівних матеріалів він детально зобразив перебіг так званої «другої консульської реформи», здійсненої міністром Карлом фон Бруком між 1849 і 1859 рр., зокрема в період «неоабсолютизму». Це дослідження вкрай цікаве й досі не втратило актуальності.

Незаперечним авторитетом щодо історії австрійських дипломатичних і консульських установ на території, яка сьогодні належить Україні, був Рудольф Агстнер. У ключовій, комбінованого характеру роботі цього дослідника¹⁰, як і в інших його публікаціях, присвячених австрійській службі зовнішніх відносин¹¹, на основі матеріалів з віденських архівів представлено

⁸ В. Константінова, І. Лиман, А. Ігнатова. *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping* = Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. Бердянськ: ФОП Ткачук О. В. 2016.

⁹ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen zwischen 1849 und 1859: Diss. zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien*. Wien 1953, 188 с.

¹⁰ R. Agstner. *Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten – Österreich und die Ukraine 1785–2010* = Р. Агстнер. Про ціарів, консулів і купців – Австрія і Україна 1785–2010 / перекл. з нім. К Поліщук. Berlin – Münster – Wien – Zürich – London: LIT 2011.

¹¹ До прикладу, чорноморського регіону стосуються: R. Agstner. *Österreich im Kaukasus 1849–1918*. Wien: Diplomatische Akademie 1999;

історію заснування консульств, зміну їхнього персонального складу тощо, а також наведено витримки з консульських звітів, які показують незаперечну джерельну цінність цих матеріалів.

Розкриваючи особливості становлення консульських установ Габсбурзької монархії до третьої четверті XIX ст., їхньої підзвітності та заходи з публікації консульських звітів з метою максимальної доступності наявної в них практичної інформації для ділових кіл держави, ми свідомо оминаємо розгляд історії становлення австрійських консульських установ у Північному Причорномор'ї. Адже, по-перше, це не є метою цього дослідження, а по-друге, сьогодні (про що вже згадано вище) існує достатньо наукових розвідок, які подають інформацію щодо цього питання. Після короткої оцінки когнітивної цінності консульських звітів наприкінці наведу приклад можливої історичної реконструкції на основі таких джерел, звернувшись до сюжету про ситуацію з ґрунтами дорогами біля Одеси.

ГАБСБУРЗЬКІ КОНСУЛЬСЬКІ УСТАНОВИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

- a) Становлення та розвиток протягом XVIII – першої половини XIX ст.

Порівняно з іншими провідними європейськими державами, консульська справа в Габсбурзькій монархії була започаткована відносно пізно, і її становлення пов'язане зі зламом,

Österreich in Istanbul. K. (u.) K. Präsenz im Osmanischen Reich / ред. R. Agstner, E. Samsinger. Wien – Berlin: LIT 2010.

який намітився в австрійсько-турецьких відносинах від кінця XVII ст.: Габсбурги перехопили в Османів ініціативу й поступово розгортали свою експансію в південно-східному напрямку. Його зручність для ділових кіл монархії, окрім інших чинників, пояснювалася й тим, що саме сюди прямувала ключова і єдина важлива торгово-транспортна артерія тогочасної Австрії – ріка Дунай.

Австрійсько-турецька війна 1716–1718 рр. і турецько-венеційська війна 1714–1718 рр. завершилися підписанням 21 липня 1718 р. Пассаровецького (Пожаревацького) миру між Віднем та Венецією, з одного боку, і Османською імперією, з іншого. Згідно з цим договором укладалися також комерційні угоди, за якими турецькі піддані отримали свободу торгівлі в габсбурзьких володіннях. Стаття 18 Пассаровецького миру надавала цісарському інтернуціусові (послу) в Стамбулі право призначати австрійських консулів у тих левантійських портах Османської держави, де вже були подібні за статусом резиденти інших християнських держав¹².

На середину XVIII ст., тобто вже за правління Марії Терезії (1740–1780), австрійська держава мала свої консульські інституції, очолювані тосканськими купцями, тільки у значних

¹² K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, c. 19; P. Агстнер. *Про цісарів, консулів і купців*, с. 215; H. Pfusterschmid-Hardtenstein. Von der Orientalischen Akademie zur k. u. k. Konsularakademie. Eine maria-theresianische Institution und ihre Bedeutung für den österreichisch-ungarische Monarchie // Die Habsburgermonarchie 1848–1918, т. 6: Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, ч. 1. Wien: VOAW 1989, с. 135.

торговельних факторіях Османської держави. І лише 30 травня 1752 р., як реакція на відповідне подання цісарського інтенданта з Трієста, вийшов найвищий рескрипт, згідно з яким передбачалося зростання числа консульств у Леванті та започаткування їх у Поненті (Західному Середземномор'ї)¹³. За словами К. Крабічки, завдяки цьому «Марія Терезія здійснила в 1752 р. організацію австрійської консульської справи й тим самим уперше зробила цю інституцію міцною і тривалою»¹⁴.

Визначенено було й порядок підлегlostі консульств австрійським відомствам. До 1752 р. тодішні консульства, ще достатньо скромні, підпорядковувалися створеному 1749 р. Комерційному департаментові (Commerz-Departament). Від 1752 р. левантійські консульства підпорядковувалися щойно створеній Таємній Придворній Домашній, та Державній канцелярії (Geheime Haus-, Hof- und Staats-Kanzlei) зі збереженням їхньої підлегlostі інтернуціатурі в Константинополі. Новостворені нелевантійські відомства перебували у віданні Приморського губернаторства (Küstenländisches Gubernium) у Тріесті, хоч як вищій інстанції підпорядковувалися, як і всі старі відомства загалом, Комерційній Придворній комісії (Commerzien-Hofkommission)¹⁵.

Особливістю створених австрійських консульських установ, на що звертають увагу всі дослідники, було те, що консулів

¹³ J. von Malfatti di Monte Tretto. *Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens, nebst einem Anhange*, т. 1, Wien: Manz 1904, с. 3.

¹⁴ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 20.

¹⁵ Там само, с. 20–21.

від самого початку визнавали офіційними представниками держави, а не приватними впovноваженими від тих чи інших торгово-транспортних корпорацій, міст тощо. І це попри те, що попервах консули діяли без фіксованої оплати, лише з правом на консульські збори¹⁶.

У 1763 р. існувало вже 37 консульських відомств: 27 у Леванті й 10 у Поненті. Однак якщо в останньому всі посади обіймали професійні австрійські представники, то в першому – лише 10¹⁷.

Натомість у басейні Чорного моря в той час не було жодного консульського представництва, пояснення чому лежить у відповідній політиці османського уряду. Особливістю її, за словами Ч. Кінга, було те, що «Чорне море і його дари перетворилися на монополію Османської держави, султани покоління за поколінням пильно стерегли це джерело багатства»¹⁸; дослідник наводить вислів одного з французьких послів, що султан, «поставши перед вибором: допустити в Чорне море іноземні кораблі чи відкрити двері свого гарему, – вибрав би останнє»¹⁹. На Нижньому Дунаї ця політика щодо австрійського товарного руху виявлялася в тому, що, згідно з турецькою постановою, австрійські піддані мусили перевантажувати

¹⁶ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, c. 21; H. Pfusterschmid-Hardtenstein. *Von der Orientalischen Akademie zur k. u. k. Konsularakademie*, c. 135.

¹⁷ J. von Malfatti di Monte Tretto. *Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens*, c. 4.

¹⁸ Ч. Кінг. *Історія Чорного моря*, с. 139.

¹⁹ Там само.

свої товари у Видині та Рущуці (нині – болгарське місто Русе, навпроти румунського міста Джурджу (Гюргево) – I. Ж.) на турецькі судна.

Утім, в останній чверті XVIII ст. турецькі султани, під тиском австрійської і російської зброї та завдяки зусиллям дипломатії (торгові договори 1784 і 1785 рр.), вимушенні були відкрити іноземним кораблям доступ до Чорного моря. У 1784 р., за Йосифа II (1780–1790), Австрія уклала з Туреччиною торгову угоду, яка скасувала обтяжливу постанову щодо дунайського судноплавства та встановлювала лише одноразову плату за фрахт²⁰. Наступного, 1785 р. було укладено австрійсько-російський торговий договір, який надавав австрійським підданим режим найбільшого сприяння²¹. Обидва договори створювали необхідні передумови для розвитку східної торгівлі та спричинили потребу відкривати відповідні консульські установи.

Від 1763 р. до 1789 р. кількість консульських установ зросла від 37 до 76, з яких 17 були генеральними консульствами, 32 – консульствами, 26 – віце-консульствами, а одна мала статус консульської агенції. Серед тих, які є найцікавішими в контексті цього дослідження, слід відзначити генконсульства в Яссах, Херсоні та Санкт-Петербурзі²².

²⁰ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, c. 23.

²¹ О. В. Морозов. Українське купецтво Російської імперії в торгово-митних угодах XVIII – початку ХХ ст. // Вісник Академії митної служби України. Серія: Право 1 (Дніпропетровськ 2011) 27.

²² J. von Malfatti di MonteTretto. *Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens*, c. 5.

У 1825 р., у відповідь на зрослий торгово-пасажирський рух, найвищим рішенням від 13 червня було започатковано реформу консульської справи, так звану «першу». Згідно з нею, найважливіші консульські посади повинні були обіймати державні чиновники, які мали правову і державну освіту, відповідну мовну підготовку та знали регіон, куди їх направляли²³.

Утім, втілити все заплановане швидко й у повному обсязі не вдалося, зокрема й через фінансові труднощі, тож цей виклик довелося вирішувати за нових політичних обставин, прелюдією до яких стали революційні події 1848–1849 рр.

б) Стан консульської справи у 50-х–70-х роках XIX ст.

У 1848 р., коли в Австрійській монархії започатковується реформування органів управління держави, нараховувалося вже 178 консульських установ. Поміж левантійських, які є цікавими для нашого дослідження, це: Бухарест, Ясси, Одеса, Галац, Рущук, Бельци, Бреїла (у тодішніх австрійських джерелах її називали на турецький лад – Ібраїла), Ізмаїл, Керч, Таганрог, Бердянськ, Маріуполь, Феодосія, Тульча, Видин. На території Російської імперії в той час австрійські консульські установи були також у Варшаві, Москві, Санкт-Петербурзі та Ризі²⁴.

Навесні – на початку літа 1848 р. Придворну канцелярію та Придворну палату (що прийшла 1824 р. на зміну Комер-

²³ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 25; H. Pfusterschmid-Hardtenstein. *Von der Orientalischen Akademie zur k. u. k. Konsularakademie*, с. 135.

²⁴ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 30.

ційній Придворній комісії – І. Ж.) було ліквідовано, на їхньому місці постали два міністерства – сільського господарства, торгівлі та промислів (*Ministerium für Landeskultur, Handel und Gewerbe*) і Міністерство публічних робіт (*Ministerium für öffentliche Arbeiten*). Після поразки революції у жовтні Міністерство публічних робіт зліквідували, а його першу і третю секції передали новоствореному (в листопаді 1848 р.) Міністерству торгівлі, промислів та публічних будівель (*Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*).

Ще від створення першого міністерства (сільського господарства, торгівлі та промислів) 8 травня 1848 р., через усі організаційні зміни, підсумовані цісарським розпорядженням від 13 жовтня 1849 р., консульські справи підпорядковувалися Міністерству торгівлі²⁵. Само це міністерство, згідно зі згаданим розпорядженням, складалося з трьох секцій, у першій з яких були чотири відділи. Перший відповідав за зовнішню торгівлю, мореплавство та консульські справи²⁶.

Від 21 грудня 1848 р. до 23 травня 1851 р. керівником Міністерства торгівлі був Карл Людвіг фон Брук, один із найвидатніших міністрів імператора Франца Йосифа I, людина, яка значною мірою визначала економічну політику імперії часів неоабсолютизму (у 1855–1860 рр. обіймав посаду міністра фінансів). За словами Крабічки, «після 27 років діяльності в торгівлі,

²⁵ W. Goldinger. Die Zentralverwaltung in Cisleitanien – Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, т. 2: *Verwaltung und Rechtswesen*. Wien: VOA 1975, с. 135–138.

²⁶ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 138.

переважно в Тріесті, Брук став міністром, однак залишався переважно торговцем і “тріестцем”²⁷. Ламаючи феодальні пережитки на шляху до капіталістичного господарства, заснованого на ліберальній парадигмі «вільної гри сил» (фр. *laissez faire*), Брук прагнув якнайтісішого включення держави в міжнародні економічні процеси, підтримував та заохочував розширення торгової діяльності й австрійського капіталу. Для цього потрібне було знання кон'юнктури на тих чи інших зарубіжних ринках, а її мали надавати, насамперед, австрійські консульські установи, вдруге піддані реформуванню (так звана «друга» реформа консульської справи в Австрії, від 4 серпня 1850 р.).

1852 р. започатковується нова дискусія про підпорядкування консульств. Вона завершується тим, що з 1853 р. левантійські консульства, а саме консульства в Османській імперії та Греції, і, почасти, генконсульство у Варшаві підпорядковуються Міністерству зовнішніх справ. Щоправда, у питаннях торгівлі та судноплавства вони й надалі взаємодіяли з Міністерством торгівлі, але все інше, включно з питаннями персоналу, дисципліни, рахунків тощо, належало до компетенції дипломатів. Щодо подання політичних донесень, якщо поставала така потреба, то це підпадало під загальну компетенцію Міністерства зовнішніх справ²⁸.

Підсумком реформаторської діяльності Брука стало різке зростання кількості консульських установ монархії – від 179

²⁷ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 39.

²⁸ Там само, с. 36–38; E. Matsch. *Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*, с. 161.

у 1848 р. до 382 у 1859 р. – та поліпшення їхнього якісного складу й фінансового забезпечення співробітників²⁹.

Після невдалої італійської війни Міністерство торгівлі, промислові та публічних будівель було, згідно з найвищим розпорядженням від 12 вересня 1859 р., зліквідоване, а консульські справи остаточно перейшли до Міністерства зовнішніх справ³⁰, хоча юрисдикція щодо зовнішньої торгівлі поділялася з Міністерством фінансів.

Через два роки, найвищим рішенням від 10 квітня 1861 р., Міністерство торгівлі поновлено (повна назва: Міністерство торгівлі і народного господарства – *Ministerium für Handel und Volkswirtschaft*)³¹, і відтоді воно знову отримувало консульські звіти, хоча підпорядкування консульств дипломатичному відомству зберігалося. За ст. IX австрійсько-угорського митно-торговельного союзу від 24 грудня 1867 р., австрійському й угорському міністрам торгівлі було надано право участі у спільному рішенні щодо відкриття чи закриття консульських установ

²⁹ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 168.

³⁰ E. Matsch. *Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*, с. 161.

³¹ Це міністерство було модифіковане найвищим рішенням від 11 січня 1868 р., отримавши назву Міністерство торгівлі (*Handelsministerium*), див.: *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im K. K. Handels-Ministerium*, т. 1, вип. 3: *Amtlicher Bericht über die Geschäftstätigkeit des k. k. Handels-Ministreiums während des Zeitraumes vom 1. December 1871 bis zum 31. December 1872: Zusammengestellt vom statistischen Departement dieses Ministeriums*. Wien: Verlag der Kaiserl.-Königl. Hof- und Staatsdr. 1873, с. 1.

та право надання їм інструкцій у справах комерції. Крім того, обидва міністри торгівлі одержали право на пряму кореспонденцію з консульствами та на отримання звітів від них³².

У такий спосіб відання консульською справою – хоч і не юридично, зате в практичній площині – знову перейшло до Міністерства торгівлі. Міністерство зовнішніх справ залишилося власне адміністративним центром для згromадження консульської кореспонденції. Консулам рекомендувалося жодним чином не цікавитися політичними справами. Якщо ж котрийсь із них не дотримувався цих приписів, то йому наказували обмежитися «загально прийнятою формою надання звітів»³³.

На середину 70-х років XIX ст. структура консульських установ Габсбурзької монархії в Північному Причорномор'ї не зазнала суттєвих змін. У Румунії діяло генеральне консульство в Бухаресті, якому підпорядковувалися: консульство в Яссах, до округу якого належали віце-консульства в Романі, Ботушанах (останнє рішенням міністерства припинило діяльність 31 березня 1892 р.) і Фолтіченах; консульство в Галаці з віце-консульством в Ізмайлі; консульство в Брэїлі з віце-консульством у Фокшанах; а також віце-консульства в Джурджу, Турну-Северіні, Плоєштах і Крайовій.

³² E. Matsch. *Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*, с. 162.

³³ H. Rumpler. Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918 // *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, т. 6: *Die Habsburger monarchie im System der internationalen Beziehungen*, ч. 1. Wien: VOAW 1989, с. 50.

У Російській імперії австрійсько-угорські консульства були представлені так: генконсульство в Санкт-Петербурзі; консульства в Ризі, Лібау (нині латвійське місто Ліепая), Ревелі (нинішній столиці Естонії – Таллінн); генконсульство в Москві; генконсульство у Варшаві; генконсульство в Одесі, якому підпорядковувалися віце-консульства в Бельцах, Керчі, Таганрозі, консульські агенції в Бердянську, Євпаторії, Маріуполі, Феодосії, Миколаєві, Новоселиці³⁴. За твердженням Р. Агстнера, те, що на території Російської імперії австрійські консульські установи переважали на Чорному й Азовському морях, пояснювалося двома причинами. По-перше, Австрія була морською державою і в такий спосіб відстоювала свій інтерес у цьому регіоні. По-друге, російський уряд, принаймні до 1865 р., не допускав консулів іноземних держав у внутрішні регіони імперії (за винятком Варшави, Санкт-Петербурга та Москви)³⁵.

КОНСУЛЬСЬКІ ЗВІТИ

До середини XVIII ст. від центральних установ не було спеціальних інструкцій щодо звітності, хоча генеральних консулів і зобов'язували вимагати від підпорядкованих їм консульських інституцій нижчого рівня ретельної кореспонденції в усіх справах, які стосувалися торгівлі й судноплавства.

³⁴ I. В. Жалоба. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини XIX ст., с. 395.

³⁵ Р. Агстнер. Про ціарів, консулів і купців, с. 221.

У цьому сенсі «проривним» виявився все той же 1752 р.: 14 серпня вийшла перша розширена відомча інструкція для генконсульства в Неаполі. Незабаром постала ціла серія подібних розпоряджень, які вимагали від консульств низки звітів, описів і спостережень³⁶. А 7 лютого 1758 р. Марія Терезія рекомендувала пересилати торгово-судноплавні звіти (які в той час ще не були дуже регулярними) губернаторові у Фіуме і торговій біржі у Тріест – «з тим, щоб вони могли прислужитися торговцям для інформації або ж торгових операцій»³⁷.

Розширення мережі консульств наприкінці XVIII ст. виявило ряд притаманних їм недоліків. Ключовою проблемою левантійських установ був їх головно почесний характер. Посади там обіймали неавстрійці, які не отримували фіксованої платні, а звідсіля поставала зрозуміла неохайність у звітності³⁸. Це було однією з причин проведення згадуваної вище першої консульської реформи.

Вдосконалення консульської кореспонденції, максимальна її доступність для зацікавлених осіб і торговельних корпорацій через публікацію відповідних матеріалів була однією з причин другої консульської реформи, яку здійснив Карл Брук у 50-х роках XIX ст. З його ініціативи 1 квітня 1849 р. почала виходити газета міністерства торгівлі «Австрія. Щоденна газета торгівлі і промислів, публічного будівництва та транспортних засобів» (*Austria. Tagblatt für Handel und Gewerbe*,

³⁶ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, c. 21.

³⁷ Цит. за: Там само, с. 22.

³⁸ Там само, с. 24.

öffentliche Bauten und Verkehrsmittel). Якими мотивами керувався Брук, створюючи цю газету, зрозуміло з його слів:

Міркування, що велика кількість звітів про торгівлю і промисли, транспорт тощо, які надходять до Міністерства торгівлі, будуть дієвими лише тоді, коли вони стануть доступними найширшому колу громадськості, міркування, що є потреба прояснити часто фальшиві уявлення й думки [іноземців] про австрійську торгівлю і промисли та повідомити про очікуване нове починання, привели мене до переконання, що цим завданням має зайнятися газета, яка служитиме виключно державним і народногосподарським інтересам³⁹.

Газета, таким чином, мала стати «засобом посередництва між тими, хто займається торгівлею та промислами, і міністерством торгівлі»⁴⁰. Оскільки Брук прагнув максимального професіоналізму у справах, першим редактором газети він призначив відомого австрійського чиновника (міністерського радника й директора адміністративної статистики) і вченого Карла Чорніга, який очолював видання сім місяців, а з 1 листопада 1849 р. головним редактором став інший відомий учений, Густав Гьофкен. Від 1856 р. газета була трансформована в тижневик «Австрія. Тижневик народного господарства і статистики» (*Austria. Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik*), який з 1866 р., вже за нового редактора – Лоренца Штайна, професора Віденського університету – виходив під назвою «Австрія. Архів

³⁹ Там само, с. 146.

⁴⁰ Там само.

консульської справи, народногосподарського законодавства та статистики» (*Austria. Archiv für Konsularwesen, volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik*). До речі, і Г. Гьофкена, і Л. Штайна – на той час уже знаних учених – запросив до Відня з Німеччини в 50-х роках XIX ст. саме К. фон Брук⁴¹.

Перший же рік існування газети засвідчив правильність обраного шляху. Однак обмеженість газетної площини змушувала друкувати річні звіти, які надходили до Міністерства торгівлі, у скороченому вигляді або ж частинами, з номера в номер. А саме ці звіти, завдяки їх ґрунтовності й фаховості, складали найбільший інтерес для ділових кіл. Тому 1850 р. у Міністерстві торгівлі постала ідея окремого видання «Повідомлень про торгівлю, промисли та шляхи сполучення» (*Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*), жваво підтримана торгово-промисловою палатою Відня. «Повідомлення» розглядалися як доповнення і завершення ряду публікацій «Австрії», а також «Таблиць до статистики Австрійської монархії» (*Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*) та «Даних про торгівлю австрійського митного округу» (*Ausweise über den Handel des österreichischen Zollgebietes*). У них, окрім консульських звітів, містилися також річні звіти торгово-промислових палат, тексти діючих чи таких, що вступатимуть у силу, торгово-судноплавних договорів, звіти співробітників міністерства про зарубіжні промислові виставки тощо. Ці матеріали відбирала й обробляла підпорядкована міністерству Дирек-

⁴¹ І. В. Жалоба. Діяльність консульських установ Габсбурзької монархії другої половини XIX ст., с. 397.

ція адміністративної статистики (Direction der administrativen Statistik), яка публікувала також і власні розробки⁴².

У такому вигляді «Повідомлення» проіснували впродовж 1850–1851 рр., а з 1852 р. виходили як «Повідомлення зі статистики» (*Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*), однак уже без консульських звітів⁴³.

Як зазначалося вище, від 1859 р. юрисдикцію щодо зовнішньої торгівлі поділяли Міністерства зовнішніх справ і фінансів. Останнє було ключовою інстанцією для вирішення торговельно-фінансових проблем, про які згадувалося в консульських звітах. Тому міністр фінансів Ігнац Пленер був зацікавлений в оперативній консульській інформації, і в термінових випадках консули мали право спрямовувати свої рапорти безпосередньо йому. Утім, знаючи ревниве ставлення до цього їхнього «рідного» міністерства, консули уникали такого шляху. Як наслідок, траплялися випадки, коли міністр фінансів отримував інформацію про економічні й фінансові зміни за кордоном аж тоді, коли вона вже втрачала актуальність⁴⁴.

Однак очільникові поновленого 1861 р. Міністерства торгівлі графу Матіасові Константину Вікенбургові вдалося

⁴² Vorwort // *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium / Direction der administrativen Statistik*, вип. 1. Wien: C. Gerold 1850, с. III–VI.

⁴³ *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*, вип. 2. Wien 1851, с. 581.

⁴⁴ H. Rumpler. Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen, с. 49–50.

добитися, щоб консульства знову почали звітувати прямо у його відомство. Ця практика зберігалася і після 1867 р., коли Міністерство зовнішніх справ залишилося єдиним для обох частин монархії, зате постали два торговельних відомства⁴⁵.

За нового міністра торгівлі, Антона Банганса (обійняв посаду 1 грудня 1871 р.), найвищим рішенням від 17 лютого 1872 р. у складі австрійського міністерства було створено статистичний департамент. Для публікації результатів своєї роботи департамент послуговувався тижневиком «Австрія», редакція якого була з ним об'єднана. У 1873 р. Банганс поновив бруківську практику публікації об'ємистих звітів в окремому виданні. З цього року статистичний департамент Міністерства торгівлі почав видавати окремими томами «Відомості про промисловість, торгівлю і сполучення» (*Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr*)⁴⁶. Один том «Відомостей» або складався з чотирьох частин, які містили поштову й телеграфну статистику (*Statistik des Oesterreichischen Postwesens* та *Statistik des österreichischen Telegraphen*) за окремі роки, річний відомчий звіт про діяльність Міністерства торгівлі (*Amtlicher Bericht über die Geschäftstätigkeit des k. k. Handelsministeriums*) та відомості про австро-угорські залізниці (*Miscellen über die österreichisch-ungarischen Eisenbahnen*), або ж був повністю присвячений «Повідомленням ц. і к. австро-угорських консульських установ» (*Mittheilungen der k. und k. österreichisch-ungarischen Consulats-Behörden*).

⁴⁵ H. Rumpler. Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen, с. 49–50

⁴⁶ *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr*, т. 1, вип. 3. Wien: Verlag der Kaiserl.-Königl. Hof- und Staatsdruckei 1873, с. 1.

Як уже зазначалося, одне з головних завдань консулів полягало в наданні якісних звітів про економічну ситуацію підпорядкованого їм округу. Подаючи їх, консули мали представити ключові географічні характеристики регіону. Це було важливо не лише для визначення заможності населення і, таким чином, його купівельної спроможності, але й для підготовки товарів до транспортування. Наступний зраз – детальнеображення ситуації на закордонному ринку та популярності тих чи інших товарів. І нарешті, чіткі вказівки вітчизняним промисловцям і торговцям, у який спосіб найкраще досягти успіхів на даному ринку⁴⁷. Щодо того, як австрійські консульські чиновники виконували ці вимоги, ми повністю поділяємо точку зору К. Крабічки, який зауважував: «Досить зазирнути в “Австрію” чи “Повідомлення”, щоб переконатися, що австрійський консульський звіт відповідав цим вимогам»⁴⁸.

Практику консульств, розміщених у Північному Причорномор'ї, та можливу реконструкцію історичної дійсності цього регіону крізь призму сприйняття її австрійськими консульськими чиновниками розглянемо нижче.

КОНСУЛЬСЬКІ ЗВІТИ ЯК ДЖЕРЕЛО: ПРИКЛАДИ

Звіти, які публікувались у «Повідомленнях» 1850–1851 рр., часто-густо не тільки містили інформацію за конкретний рік, а й вводили читача в географічне й історичне середовище

⁴⁷ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 146–147.

⁴⁸ Там само, с. 147.

відповідних консульських округів. Такі історико-географічні зrzи робили або самі консули, або ж чиновники Дирекції адміністративної статистики на основі попередніх звітів. Прикладом останнього може слугувати звіт про обсяги торгівлі в азовсько-чорноморських портах Російської імперії за 1849 р., який складається з двох частин: у першій подано огляд розвитку одеської торгівлі в першій половині XIX ст., а друга, цілком традиційна, яку підготував тодішній австрійський генеральний консул в Одесі Людвіг фон Гутманншталь, присвячена власне ситуації в 1849 р.⁴⁹ (він, до речі, здобув собі славу саме добротністю своїх звітів за перебування на цій посаді в 1849–1852 рр.⁵⁰). Інший приклад – матеріал, підготовлений у статистичному департаменті на основі звітів австрійського віце-консула в Бельцах Н. Негрусс про переорієнтацію сільського господарства і торгівлі Бессарабії після 1812 р., тобто після включення цієї території до складу Російської імперії за умовами Бухарестського мирного договору⁵¹.

⁴⁹ *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*, вип. 1, с. 273–309. [Der Verkehr der russischen Häfen am schwarzen und azow'schen Meere im Jahre 1849. Nach Berichten des k. k. General-Consulates in Odessa].

⁵⁰ K. Krabicka. *Das österreichische Konsularwesen*, с. 117. Після повернення з Одеси Л. Гутманншталь довгі роки був віце-президентом Центрального морського управління у Трієсті.

⁵¹ *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*, вип. 2, с. 231–247. [Verhältnisse der Landwirtschaft und des Handels in der russischen Provinz Bessarabien zusammengestellt aus Berichten des k. k. österreichischen Vice-Consuls N. Negruß zu Belz].

Якщо ж ідеться про самостійну творчість агентів у цьому терені, то слід згадати звіти генерального консула в Санкт-Петербурзі Джеймса Таля⁵², консула в Галаці Крістіана Вільгельма Губера⁵³, почесного консульського агента в Маріуполі Йогана Драсковича⁵⁴ та почесного консульського агента в Бердянську Йогана Каспара Іванчича⁵⁵. Тут маємо напрочуд колоритні замальовки про історичні й географічні умови підзвітних територій, демографічну ситуацію, статистичні викладки тощо. Для перших публікацій було свідомо поставлено таке завдання, і воно виходило з концептуального бачення чиновників Дирекції адміністративної статистики, що засвідчує їхня ж передмова до звіту Дж. Таля. У ній сказано, що після попередніх публікацій про географічні умови Півдня Російської імперії та підросійської Польщі⁵⁶ цим виданням звіту генерального консула із Санкт-Петербурга

⁵² Там само, с. 109–140. [J. Thal. Schiffahrt und Handel des russischen Reiches im Jahre 1849 nebst den neuesten statistischen Daten über Bevölkerung, Cultur und Industrie].

⁵³ Там само, вип. 1, с. 7–55. [Bericht des k. k. Consuls zu Galatz Chr. Wilhelm Huber über den Verkehr der unteren Donauländer im Jahre 1847].

⁵⁴ Там само, вип. 2, с. 223–230. [Geschichtliche und statistische Notizen über den District von Mariupol am Azow'schen Meere nach einem Berichte der k. k. General-Agentie in Mariupol].

⁵⁵ Там само, вип. 1, с. 103–112. [Bericht des k. k. Consular-Agenten zu Berdiansk G. G. Ivancich über den Ausfuhrhandel der Seestädte des Azow'schen Meeres mit besonderer Berücksichtigung von Berdiansk].

⁵⁶ Там само, вип. 2, с. 627–651. [Handel und Industrie des Königreichs Polen im Jahre 1849 nach Berichten des k. k. Generalconsuls C. v. Heinwaldor].

вони хотіли заповнити лакуну щодо імперського Центру та Прибалтики⁵⁷.

У цих перших звітах, виходячи з описаних вище вимог до них, наводилися загальні географічні дані, корисні для розуміння ситуації в регіоні чи конкретному торгово-транспортному пункті. До прикладу, порівняння одеського і галацького портів: морський і річковий, тривалість перебування акваторії під крижаним покривом, можливість прийняття морських суден і їх завантаження, що залежало від глибини рейду, тощо.

Надзвичайно цікавими є, на наш погляд, повідомлення про кліматичні флюктуації протягом того чи іншого року, характерність чи, навпаки, нетиповість їх для регіону, вплив на врожай і його якість тощо. Вони могли б стати основним чи додатковим джерелом для історичних досліджень у напрямку, який найконцептуальніше розкрив у своїх роботах представник «третього покоління» школи «Анналів» Емманюель Ле Руа Лядюрі⁵⁸. Річні звіти консульів не є особливо інформативними з цього погляду, оскільки в них про кліматичні умови року йдеться лише тоді, коли сталося щось незвичайне. Натомість особливо цінними є короткі повідомлення за той чи інший місяць, які друкували в періодичній пресі. Для прикладу, повідомлення з Одеси на початку травня 1856 р. про те, що озимі

⁵⁷ J. Thal. Schiffahrt und Handel des russischen Reiches im Jahre 1849, с. 109.

⁵⁸ Див.: Э. Ле Руа Лядюри. История климата с 1000 года / перекл. з фр. А. С. Чаплыгиной. Ленинград: Гидрометеоиздат 1971; Е. Ле Руа Лядюри. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів: Бесіди з Анушкою Васак / перекл. з фр. А. Репи. Київ: «Ніка-Центр» 2009.

посіви «через міцні морози й тривалу посуху в березні майже повністю пропали, так що навіть очікують неврожаю»⁵⁹, але вже 20 травня надходить обнадійливе уточнення:

[...] Холодна пора року цього разу затрималася надзвичайно довго, так що аж тепер можуть проростати трави для худоби. Утім, часті дощі, які випадають останнім часом у зернових районах, дають надію на дуже задовільний урожай⁶⁰.

Однак у підсумковому річному звіті за 1856 р. мова йде про ціни на зерно, складнощі з діправленням його до Одеси, але нема ні слова про погодні умови, які впливали на врожай⁶¹.

У витримці з річного звіту за 1858 р. з портів Азовського моря повідомлялося:

[...] внаслідок сильних дощів навесні та тривалої посухи в літні місяці врожай зернових 1858 р. у районі Таганрога

⁵⁹ Пор.: «[...] in Folge strenger Fröste und anhaltender Trockenheit im März, fast gänzlich zu Grunde gegangen ist, so daß man einer Mißernte entgegenseht» (Austria, т. 2, вип. 8. Wien 1856, с. 397. [Handelszustände von Südrußland nach dem Friedensschluss. – ch – Odessa, Anfangs Mai]).

⁶⁰ Пор.: «[...] die rauhe Jahreszeit diesmal außergewöhnlich lange angehalten hat, so daß erst jetzt die Futterkräuter sich entwickeln können. Uebrigens geben häufige, in den Getreidegegenden letzterer Zeit gefallene Regen Aussicht auf eine sehr befriedigende Ernte» (там само, с. 420. [Konsularberichte. Rußland. Odessa, 20. Mai]).

⁶¹ Див.: там само, т. 3, вип. 9. Wien 1857, с. 214-223. [Schiffahrts- und Handelsbewegung der russischen Häfen im Schwarzen und Azow'schen Meere während des Jahres 1856. (Nach einem Berichte des k. k. General-konsulates in Odessa)].

дуже незадовільний, що в наслідку призвело до підвищення ціни та паралізуюче подіяло на розвиток торгівлі⁶².

Водночас у цьому ж звіті про ситуацію на узбережжі Азовського моря сказано:

Урожай 1858 р. у районі Маріуполя показав надзвичайно сприятливий результат, особливо щодо кількості, і тому дуже сприятливо подіяв на пожвавлення експортної торгівлі⁶³.

І хоча в останньому реченні про погоду не йдеться, зрозуміло, що вона, на відміну від східного побережжя Азовського моря, була сприятливою для брожаю. А остання витримка з річного звіту за 1860 р. про ситуацію біля Таганрога така:

Судноплавство, яке торік змогло розпочатися лише наприкінці квітня, мусило вже 12 листопада закритися, оскільки настала незвично сурова зима, тримався холод у 26–30° нижче нуля, чого навіть найстаріші люди не могли собі пригадати⁶⁴.

⁶² Пор.: «Taganrog. In Folge der starken Regen im Frühjahre und der anhaltenden Dürre in den Sommermonaten fiel die 1858er Getreide-Ernte im Bezirke von Taganrog sehr mangelhaft aus, was eine Steigerung der Preise zur Folge hatte und lähmend auf die Entwicklung des Handels wirkte» (*Austria*, т. 3, вип. 11. Wien 1859, с. 500. [Schiffahrt und Handel der russischen Häfen im Schwarzen und Azow'schen Meere. (Aus dem Jahresberichte des k. k. Generalkonsulates in Odessa)]).

⁶³ Пор.: «Mariupol. Die 1858er Ernte im Bezirk von Mariupol ergab, besonders was die Menge anbelangt, ein überaus günstiges Resultat, und wirkte dadurch höchst fördernd auf die Belebung des Exporthandels» (там само, с. 504).

⁶⁴ Пор.: «Die Schiffahrt, welche im vorigen Jahre erst gegen Ende April beginnen konnte, mußte schon am 12. November geschlossen werden, weil der Winter mit ungewöhnlicher Heftigkeit auftrat und bei einer Kälte

Можна навести ще чимало прикладів такого плану. Зрозуміло, що повідомлення австрійських консулів не є достатнім джерелом для розкриття повної картини погодних змін у Північному Причорномор'ї, але в тому, що це надзвичайно цінне додаткове джерело, сумнівів немає. Безумовним є і те, що ключова цінність австрійських консульських звітів міститься в повідомленнях про економічну ситуацію в підзвітних округах, згідно з вимогами щодо другого і третього зразу їхніх повідомлень.

ОДЕСА І ГРУНТОВІ ДОРОГИ

У випадку з дорогами, які мали би провадити до Одеси, донесення австрійських консулів підтверджували традиційну подвійну проблему Росії: «дурні і дороги». Протягом 50-х років XIX ст., зі зростанням експортно-імпортних операцій, комунікаційна ситуація навколо Одеси лише погіршувалася. Зерно, яке вивозили через Одесу, надходило «з колишніх польських провінцій, з Поділля, Києва, України, потім із Херсонської та Катеринославської губерній, з Бессарабії, а також із Галичини»⁶⁵. При цьому австрійський віце-консул у Бельцях Н. Негрусс зауважував, що бессарабські сільськогосподарські

von 26 bis 30° N. in einer Weise anhielt, wie sich die ältesten Leute kaum zu erinnern vermögen» (там само, т. 2, вип. 13, Wien 1861, с. 434. [Schiffahrt und Handel der russischen Häfen im Schwarzen und Azow'schen Meere. (Nach einem Jahresberichte des k. k. Generalkonsulates in Odessa.)]).

⁶⁵ Там само, т. 4, вип. 8. Wien 1856, с. 303. [Die heutigen Handelsstände Odessa's und der vorzüglichsten Häfen im Azow'schen Meere. (Nach einem Berichte des k. k. Generalkonsulates in Odessa)].

продукти також вивозили переважно через Одесу, хоч і неможливо було встановити їхню частку в загальному експорті через цей порт⁶⁶.

Левову частку товарів до Одеси довозили гужовим транспортом. Лише з Херсонської губернії більшість хліба доставляли малими морськими човнами (консули наводили і їхню російську назву – «лодки»). А з Верхньої Бессарабії та Галичини зерно сплавляли Дністром до Маяків, а звідти, знову суходолом, доправляли до Одеси. Дністровські судна для транспортування зерна, так звані «галери», у Маяках розбириали, і деревину з них продавали як паливну та будівельну⁶⁷.

Окрім того, транзитом через Броди суходолом до Одеси потрапляли й австрійські товари, переважно мануфактурні. До прикладу, 1849 р. їх було ввезено на 280 тис. рублів сріблом⁶⁸, а 1850 р. – на близько 89 тис. рублів⁶⁹.

Доставка всіх цих товарів була вкрай марудною справою, до того ж сезонною: її здійснювали переважно або ранньою весною, до настання польових робіт, або восени, після завер-

⁶⁶ *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*, вип. 2, с. 243. [Verhältnisse der Landwirtschaft und des Handels in der russischen Provinz Bessarabien zusammengestellt aus Berichten des k. österreichischen Vice-Consuls N. Negruss zu Belz].

⁶⁷ *Austria*, т. 4, Wien 1856, вип. 8, с. 303.

⁶⁸ J. Thal. *Schiffahrt und Handel des russischen Reiches im Jahre 1849*, с. 137.

⁶⁹ *Mittheilungen über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel*, вип. 2, с. 202. [Verkehr der südrussischen Häfen im Jahre 1850. Bericht des k. k. General-Consulates zu Odessa].

шення збирання врожаю. І це за сприятливої, тобто сухої, але не посушливої погоди, бо інакше транспортування теж унеможливлювалося через брак трави для тягової худоби. У разі дощів рух черноземними ґрунтами або зовсім припинявся, або ж був украї обтяжливим. Ще одним чинником, що міг позначитися на обсягах поставок, був брак тягової худоби, який могли спричинити або епізоотії, або ж військові реквізиції. Траплялося й так, що ці несприятливі чинники збігалися, як було, наприклад, у 1849 р. Тоді, за донесенням австрійського консула з Одеси від 5/17 вересня, у Бессарабії, на Поділлі та Волині був чудовий урожай, але очікували високих транспортних витрат на його доставку, оскільки протягом зими й весни тривав падіж худоби, до якого додалися також реквізиції транспортних засобів для потреб російської армії, що прямувала до Галичини, Молдови та Волошини⁷⁰. Або ось таке повідомлення, що стосується часу завершення Кримської війни 1853–1856 рр.:

Поставки з внутрішніх областей ще не почалися, бо велика кількість тягової худоби під час війни загинула, а холодна пора цього разу затрималася на дуже довго і лише тепер можуть проростати трави для худоби⁷¹.

⁷⁰ *Austria*, т. 1 (Wien 1849), № 159 (4 жовт.); № 161 (6 жовт.).

⁷¹ Пор.: «Die Zufuhren aus dem Innern haben noch immer nicht begonnen, weil eine große Menge Zugvieh während des Krieges zu Grunde ging und die rauhe Jahreszeit diesmal außergewöhnlich lange angehalten hat, so daß erst jetzt die Futterkräuter sich entwickeln können» (там само, т. 2, вип. 8, Wien 1856, с. 397. [Konsularberichte. Rußland. Odessa, 20. Mai]).

Під кінець 50-х – на початку 60-х років XIX ст. оцінки консулами стану сухопутних шляхів Півдня Російської імперії стають гострішими. Зокрема, у донесенні про 1858 р. зауважено, що «для сприяння експортній торгівлі Одеси торік не відбулося аж нічого» або що «[...] дороги й надалі є в первісному стані, як і раніше»⁷².

А в повідомленні за грудень 1861 р. після слів про те, що російські офіційні чиновники покинули сухопутні транспортні шляхи напризволяще, консул пише:

Колосальні витрати на транспортування зерна, яке доставляється сюди переважно з дуже віддалених місць виробництва, утримували його ціну протягом усього 1861 р. такою високою, що вона дорівнювала забороні на вивіз⁷³.

За твердженням консула, місцевий торговий люд був українським незадоволений труднощами з транспортуванням, які стали наслідком недбалства влади. Торговці розуміли: якщо така ситуація протриває ще декілька років, то південноросійські сільськогосподарські продукти через свою високу ціну стануть

⁷² Пор.: «Zur Förderung des Ausfuhrhandels Odessa's geschah im vorigen Jahre so viel wie nichts. [...] Die übrigen Straßen sind noch immer im Urzustande wie früher» (*Austria*, т. 3, вип. 11. Wien 1859, с. 497–504. [Schifffahrt und Handel der russischen Häfen im Schwarzen und Azow'schen Meere. (Aus dem Jahresberichte des k. k. Generalkonsulates in Odessa)]).

⁷³ Пор.: «Die enormen Transportkosten des Getreides, das meist aus sehr entfernten Erzeugungsorten hieher gebracht wird, hielten den Preis desselben während des ganzen Jahres 1860 auf einer Höhe, die einen Ausfuhrverbote gleich kam» (там само, т. 4, вип. 13. Wien 1861, с. 127. [Konsularberichte. Russland. Odessa, Ende Dezember]).

неконкурентними на зовнішніх ринках⁷⁴. Зауваживши, що ціна на зерно на ринку в Одесі залишатиметься надзвичайно високою доти, доки не буде зведено шляхів сполучення, які відповідали б вимогам сучасності та здешевили б транспортування, консул писав:

Поняття «штучна ґрунтовая дорога» в Південній Росії і надалі повністю невідоме, і наслідком цього є те, що сполучення з внутрішніми областями є можливим тільки кілька місяців у рік. І навіть протягом цього часу воно часто гальмується, чи то внаслідок тривалих дощів, які перетворюють степи в болото, чи посухи, через яку тяглові худоба позбавляється фуражу, чи, нарешті, через епізоотію, яка там сильно поширюється і проти чого з відповідного боку не робиться практично нічого⁷⁵.

З цього випливало не раз уже згадана дорожнеча доставки, до чого консул побіжно додавав і непродуктивне вилучення робочої сили в уже й так малонаселених південних землях.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Пор.: «Der Begriff "Land-Kunststraße" ist in Südrussland noch gänzlich unbekannt, und die Folge davon ist, daß der Verkehr mit dem Innern nur einige Monate im Jahre möglich ist, und selbst während dieser Zeit oft ganz gehemmt wird, sei es in Folge von anhaltendem Regen, welcher die Steppe in Moräste verwandelt, oder von Dürre, wodurch dem Transportvieh das Futter entzogen wird, oder endlich von dortlands so stark grassirenden Viehseuchen, gegen welche von betreffender Seite so viel wie gar keine Vorkehrungen getroffen werden» (там само, т. 2, вип. 14. Wien 1862, с. 594–595. [Handels und Schifffahrtsbewegung in den Häfen des Schwarzen und Azow'schen Meeres im Jahre 1861. (Jahresbericht des k. k. Generalkonsulates in Odessa)]).

Але він наголошував також на ще одній проблемі – якості товару. Адже тривале, нерідко місяцями, транспортування зерна призводило до того, що до Одеси воно прибувало в нетоварному вигляді. І знову потрібні були кошти, щоб довести його до товарного вигляду, перш ніж продавати.

А про те, як суттєво сприяють торгівлі добротні шляхи сполучення, засвідчував приклад США. Останні ще зовсім недавно не були представлені на світовому ринкові зерна, на відміну від Росії, яка вже давно вважалася головним постачальником зернових до Європи. Так ось, у проміжок між вереснем 1860 р. і вереснем 1861 р. північноамериканський експорт пшениці склав 4 млн. 387 тис. четвертин⁷⁶, кукурудзи – 2 млн. 9 тис. четвертин і борошна – 19 млн. 700 тис. пудів⁷⁷. Одеса ж протягом 1861 р. експортувала лише 1 млн. 571 тис. четвертин пшениці, 419 тис. 395 четвертин жита, 319 тис. 803 четвертини кукурудзи та 371 тис. 700 пудів борошна⁷⁸. За словами консула, одеські торговці прекрасно усвідомлювали всі небезпеки, які поставали з наявної транспортної ситуації. Тому заклик до побудови залізниць і добротних шляхів сполучення став таким голосним, що уряд був вимушений рано чи пізно до нього дослухатися, щоб не допустити занепаду всієї торгівлі Півдня Росії⁷⁹.

⁷⁶ 1 четвертина, чверть = 209,66 л 1835 р.

⁷⁷ 1 пуд = 40 фунтів = 16,3805 кг.

⁷⁸ *Austria*, т. 2, вип. 14, Wien 1862, с. 595.

⁷⁹ Там само.

ВИСНОВКИ

Економічна політика Австрійської монархії після 1848 р. мала дві стратегічні цілі: по-перше, економічно не відстati, а де потрібно, то й наздогнати провідні європейські країни, а по-друге, спрямувати політичну енергію, яка не знайшла собі реалізації в революційних 1848–1849 рр., у річище бізнесової діяльності. І все це разом через економічні важелі мало сприяти збереженню монархії як єдиного цілого. Загалом австрійська бюрократія, у тому числі й консульські службовці, виявилися на висоті поставлених завдань, а рівень звітів останніх із території Російської імперії лише підтверджує їхню компетентність і добросовісність у виконанні свого професійного обов'язку.

Ігор Жалоба

Materials of Austrian Consular Agencies in the North Black Sea Region as a Source for the History of the Economic Development of the Region in the 50–70s of the 19th Century

The article reviews the source value of the reports by Austrian consuls in the Northern Black Sea region in 1850–1870s in the context of the economic history. These annual and monthly reports were published by the Austrian Ministry of Trade in a newspaper “Austria. Daily Newspaper of Trade and Crafts, Public Construction and Transportation” (in 1856 changed its name for “Austria. Weekly Newspaper of National Economy

and Statistics", and in 1866 became "Austria. Archive of Consular Service, National Economy and Statistics"), as well as in the "Reports about Trade, Crafts and Communications" (1850, 1851) published by the Austrian Direction of Administrative Statistics and the "Records of Industry, Trade and Communications" (founded in 1873) published by the Statistics departments of the Ministry of Trade.

The article provides an overview of the process of the formation of consular institutions in the Habsburg monarchy up to the third quarter of the 19th century, their accountability, measures taken towards publications of the consular reports with the aim to maximize access to the valuable information among the business circles of the Habsburg monarchy. The last part of the article provides a brief assessment of the source value of the consular reports and reviews the case of the Odessa unpaved roads as an example of a possible historic reconstructions based on the abovementioned reports.

Ihor Zhaloba

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

«ГОЛОВА МЕДУЗИ»: БРИТАНСЬКЕ ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО В ОДЕСІ ТА ЙОГО ЗВІТИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТтя

ВСТУП

Один із консулів вікторіанської епохи, Самюел Вайнс, якось зауважив, що консульська служба є

чимось *sui generis*, і досконалість у ній досягається одним тільки практичним досвідом; вона містить у собі багато чого з обов'язків державного діяча, судді, адвоката, нотаріуса, купця, бухгалтера, геолога, природознавця, лінгвіста і загалом науковця, вона потребує ясності розуму, рішучості духу та розважливості дій – більше, мабуть, ніж будь-який інший фах¹.

¹ Пор.: «[Consular service] is one *sui generis*, and perfection in it is to be obtained by practical experience alone; within its sphere it includes many of the duties of the Statesman, the Magistrate, the Lawyer, the Notary, the Merchant, the Accountant, the Geologist, the Naturalist, the Linguist